

ПОСТАТЬ ОЛЕКСАНДРА МУРАШКА (НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ ВДОВИ ХУДОЖНИКА)

В статті проаналізовані неопубліковані записи Маргарити Мурашко, вдови українського художника Олександра Мурашка. Постаць митця розглядається крізь призму спогадів, які є важливим джерелом комплексного дослідження його життя та творчості. Також проводиться текстологічний аналіз інших мемуарів, дотичних до заявленої теми.

Ключові слова: Олександр Мурашко, Маргарита Мурашко, спогади, мемуари, художник, джерело.

Важливим джерелом у дослідженні постаті Олександра Мурашка є спогади Маргарити Мурашко, дружини славетного українського художника, яку з упевненістю можна назвати його першим біографом. Залишені нею записи досі не публікувалися, проте їх значення важко переоцінити. По-перше, вони були і залишаються важливим першоджерелом для дослідників творчості митця. Свідченнями Маргарити Августівни послуговувалися Микола Бурачек¹, Дмитро Антонович², Юхим Михайлів³, а Євген Кузьмін⁴ і Микола Прахов⁵ неодноразово цитували великі фрагменти її рукопису. По-друге, це єдині з нині відомих спогадів про Мурашка, де він постає не тільки як знаний художник чи вправний педагог, а як люблячий чоловік, дбайливий батько й узагалі жива людина з усіма її достоїнствами та недоліками. По-третє, вони написані не просто дружиною митця, але й очевидцем подій фатальної ночі з 14 на 15 червня 1919 року, – відтак проливають світло на трагічну загибель Мурашка, даючи можливість заповнити білу пляму в його біографії.

Свої нотатки авторка присвятила їхній з Олександром доньці Катерині, тому вони доволі щирі та відверті, часом містять інформацію майже інтимну. У них розгортається історія стосунків подружжя, розкривається ставлення Маргарити до свого чоловіка і водночас його ставлення до дружини через призму її сприйняття. Сам живописець не залишив спогадів про свою родину, але в його епістолярній спадщині знаходимо декілька згадок про Маргариту. У листі до Миколи Прахова від 11 липня 1914 р. він пише: «Спасибо Тебе большое за то, что подбодрил Мусю (Маргариту. – Д. Д.), а то в ней гас святой огонек воодушевления. Причины тому и ее внутреннее, да и внешних немало. Помочь ей мне очень хотелось бы»⁶. Ще один штрих міститься у листі до художника Михайла Нестерова від 4 грудня 1915 р.: «После праздников в Москве думаю побывать, а если все будет благополучно, то на осень м[ожет] б[ыть] и совсем в Москву перекочую; вопрос, для решения которого необходима некоторая решимость, но мой ближайший помощник и сотрудник Маргарита Августовна смотрит на это очень бодро и этим поддерживает мою решимость»⁷. Навіть ці скупі рядки дають змогу відчути, з якою повагою і ніжністю ставився Олександр Олександрович до своєї дружини. Поза

сумнівом, Маргарита була його музою, саме тому він неодноразово її портретував. Дослідникам творчості художника відомі щонайменше десять полотен із зображенням Маргарити, однак встановити місцезнаходження деяких із них, на жаль, поки не вдалося.

Безумовно, цінність спогадів полягає ще й у тому, що вони передають дух тієї доби, атмосферу тогочасного Києва, демонструють побут, звичаї, традиції та захоплення київської інтелігенції. Півмільйонне, однак усе ще провінційне, місто гуртувало зацікавлених мистецтвом мешканців у вузьке коло, а тому у мемуарах згадується багато людей, які відіграли далеко не останню роль у вітчизняній історії та культурі. Окрім членів родини, перед читачем постають мистецтвознавець та археолог Адріан Прахов, художник Ян Станіславський, архітектор Володимир фон Ейснер, оперні співаки Федір Орешкевич, Павло Андреев та його дружина Любов Андреева-Дельмас, акторка Марія Зверева, професор Університету св. Володимира Олексій Сєверцов, фотохудожник Микола Петров та інші.

«Тектонічні зрушення», що відбувалися в суспільстві після жовтневого перевороту, не змінили коло спілкування Олександра та Маргарити Мурашків: у 1919 р. до нього, як і раніше, входили представники мистецької інтелігенції, адвокати, інженери, викладачі. Попри різні сфери діяльності, усіх їх поєднували приятельські стосунки, багатьох з цих людей великий майстер портретував.

Після зникнення Маргарити Мурашко у 1936 р. рукопис спогадів разом з усім її архівом та безліччю паперів чоловіка перейшов до сім'ї Прахових, які мали міцні родинні зв'язки з Мурашками (Микола Прахов та Олександр Мурашко були одружені на рідних сестрах, доньках київського нотаріуса Августа Федоровича Крюгера). У червні 2014 р. оригінал мемуарів було передано Праховими до колекції міського музею «Духовні скарби України».

Блок спогадів Маргарити Августівни складається з двох рівних за обсягом, але різних за змістом і часовими межами текстів, кожен з яких має окрему назву та власну пагінацію. Перший («Воспоминания М. А. Мурашко. Катюше») охоплює майже чотири роки життя героїні від осені 1905-го до 19 квітня 1909 р., тобто від дня першої зустрічі Маргарити з Олександром аж до їхнього весілля. І хоча інформація подається за хронологічним принципом, однак вона є вибірковою, вміщує найцікавіше на погляд авторки. Описані в цьому фрагменті події відбуваються на тлі спокійного, розміреного життя Маргарити у батьківському домі.

У другій частині («Воспоминания. Смерть Саши») йдеться про останні десять днів життя Олександра Мурашка – з 26 травня до 4 червня за старим стилем (з 8 до 17 червня за новим). Основну увагу авторка приділяє подробицям загибелі чоловіка. Це вже не добірка окремих фактів, а чітко структурована та деталізована свідком послідовна фіксація того, що відбувалося. Звісно, у першому фрагменті спогадів Маргарита Мурашко також виступає очевидцем, проте увагу акцентує переважно не на самих подіях, а на викликаних ними емоціях. Натомість у другому фрагменті вона майже зі стенографічною точністю задокументувала всі подробиці, розуміючи їх важливість для себе та для історії. У читача навіть може скластися враження, що у центрі першої розповіді перебуває Маргарита Мурашко, а у центрі другої – Олександр Мурашко.

Автограф М. Мурашко не датований, однак ми схилиємося до того, що він відноситься до 1919 р. На цю думку наводять декілька нюансів. Текст другої частини дуже чіткий та деталізований, імовірно тому, що спогади про події були в пам'яті авторки ще свіжими. Мова – російська, але зі збереженням дореволюційної орфографії, – її подекуди використовували до кінця 1920-х, хоча реформу правопису було проведено в 1917–1918 рр. І найголовніше: у докумен-

тально-архівному фонді № 12 Національного художнього музею України (НХМУ) зберігається документ під назвою «Деятельность А. А. Мурашко в Киеве», написаний рукою дружини художника. Його чорнило та папір ідентичні чорнилу й паперу спогадів. У документі сказано: *«Ученики студии А[лександра] А[лександровича] почти все перешли в его мастерскую в Академии, где совместно с ним работали до весны текущего года. Последние три-четыре месяца до смерти А[лександр] А[лександрович] исполнял обязанности ректора Академии»*⁸. Отже, тут ідеться про 1919 р. Коли припустити, що обидва тексти створювалися одночасно, тоді публікований рукопис також варто датувати роком загибелі Олександра Мурашка.

Існують ще два документи, які певною мірою доповнюють спогади Маргарити Мурашко. Перший називається «Биографические сведения об А. А. Мурашко». Нині цей рукопис зберігається у документально-архівному фонді № 12 НХМУ⁹, куди його в 1961 р. разом з іншими документами архіву Олександра Мурашка (саме тієї його частини, що залишилася в родині Прахових після 1936 р.) передала племінниця Маргарити – Олена Прахова-Мазюк за сприяння Лариси Григорівни Членової, співробітника НХМУ, багаторічного дослідника та популяризатора творчості художника. Відповідь на питання, чому особисті спогади дружини митця не потрапили до архіву НХМУ у 1961 р. разом з іншими документами, криється у змісті самого рукопису, до котрого у сім'ї Прахових, як і в сім'ї Мурашків, ставилися як до родинної реліквії. Тож попри великий інтерес до постаті О. Мурашка, тема його трагічної загибелі у радянські часи була табуованою, і Прахови вочевидь не хотіли мати через цей текст зайвих проблем.

Рукопис із НХМУ не містить ні підпису, ні дати, однак його зіставлення з автентичними спогадами та листом М. Мурашко у зібранні міського музею «Духовні скарби України» дозволяє твердити, що автором «Биографических сведений...» є саме Маргарита Августівна.

У тексті дуже стисло й сухо подано хроніку життя Олександра Мурашка з 1875-го до 1905 р. – від його народження до закордонної подорожі у компанії Олександра Ніколовича Терещенка. Як ми вже наголошували, ці записи є першоджерелом для дослідження життя художника. Однак значущості їм надає те, що вони написані Маргаритою Мурашко, відтак у тексті помітні її власні акценти й узагалі бачення професійного вектору діяльності чоловіка, про який зовсім не йдеться в її особистих спогадах.

Проте дата 1905 р. може вказувати і на іншу подію – знайомство Олександра з Маргаритою. Тоді один текст логічно продовжує інший, бо ж і чорнило, яким вони написані, досить схоже, а папір узагалі однаковий. Таким чином, загальна мета та період створення обох документів збігаються. Це свідчить про те, що спогади та біографічна хроніка, скоріш за все, становлять єдиний текст, розділений 55 років тому під час передачі до НХМУ. Додамо, що ці документи є лише частиною рукописних матеріалів, залишених Маргаритою Мурашко. Адже є ще численні переліки відомих їй картин із місцями їхнього зберігання, списки закордонних і київських виставок тощо.

Тексти спогадів Маргарити Мурашко не є повними, оскільки в них, на наш погляд, бракує ще як мінімум одного фрагмента. Підставу гадати так дає присвячена Олександрові Мурашку стаття мистецтвознавця, філософа, киевознавця, друга родини Крюгерів і Мурашків Євгена Кузьміна, надрукована у журналі «Червоний шлях» 1928 р. Завдяки допомозі професора Василя Іринарховича Ульяновського ми віднайшли рукопис цієї статті, що виявився значно повнішим від опублікованого в часописі матеріалу, зі збереженням перфектної кузьмінської мови. Під час її написання мистецтвознавець активно використовував рукопис Маргарити Мурашко або його копію: він кілька разів посилається на тексти дружини художника, наводить цитати

з «Біографічних свідчень об А. А. Мурашко» та «Смерті Саши». Разом з тим, він згадує деталі та події, про які не йдеться у відомих нам фрагментах «Спогадів». З одного боку, інформацію про весільну подорож Мурашків («Много лет спустя, гуляя с женой по набережной Неаполя, он показал ей через окно фешенебельной гостиницы, мимо которой проходили, на нелепый балдахин над кроватью с вызолоченными амурами, под которыми тогда [у 1905 р. – Д. Д.] ему приходилось ночевать»¹⁰) або коротку репліку про те, що під час виставки в Союзі російських художників у 1911–1912 рр. «Москва не приняла А[лександра] А[лександровича] так как ему этого хотелось»¹¹, він цілком міг написати по пам'яті. З другого боку, доволі об'ємна цитата, подана автором статті, дає підстави вважати, що існував ще один фрагмент спогадів. Наводимо її за рукописом Є. Кузьміна: «Весной 1914, – пишет его жена, – мы решили воспользоваться приглашением Е[катерины] Е[вгеньевны] Иваницкой и провести лето у нее в деревне Лучке Полтавской губ. Весной А[лександр] А[лександрович], продав наш дом на М[алой] Житомирской, приобрел клочок земли на Лукьяновке и, поручив архитектору постройку, уехал в деревню. Через неделю и я с няней и Катюшей¹² поехали туда же. А[лександр] А[лександрович] понравилась тихая и уютная обстановка огромного деревянного домика. Нам отведена была пристройка-мастерская (Е. Е. Ив[аницкая] – художница). А[лександр] А[лександрович] довольно долго не начинал работу. Но потом, в середине июня, начал сразу две вещи: «Прачку» и «Вечер». Помню эти чудные, ясные тихие вечера, когда мы взбирались с ним на гору, где я позировала для «Вечера»... Почти одновременно А[лександр] А[лександрович] начал писать семью крестьян в избе¹³, где его заинтересовала задача светового эффекта. Но в середине июля наш покой был нарушен – разразилась война. Помню, что А[лександр] А[лександрович] 17 июля уехал в Киев. Вернулся после этого возбужденный, почти радостный...

Он продолжал еще работать, но какая-то тяжесть стала давить нас, и в мир и ясность наших вечеров на горе вкралась нота меланхолии и печали.

В начале августа мы вернулись в Киев... Домик на Лукьяновке¹⁴ уже заканчивали, и 15 августа мы въехали в него. В это время грозный призрак войны коснулся и нас: в первом бою – 13 августа – был убит двоюродный брат А[лександра] А[лександровича] – Жорж Мурашко, еще юноша, способный и милый... А[лександр] А[лександрович] полагал, что придется закрыть студию, но ученики собрались и работа пошла своим чередом, хотя, конечно, интенсивность ее была утеряна»¹⁵. В усіх трьох цитатах ідеться про події, що відбувалися під час спільного життя подружжя – у 1909, 1911–1912 та 1914 рр. Та й слова Маргарити Мурашко у присвяті: «Мне хочется запечатлеть эти десять лет большого, глубокого счастья» хронологічно не відповідають змістові її записів. Тому, на нашу думку, у спогадах найімовірніше бракує частини авторського тексту. Зазначмо, що її місцезнаходження встановити на разі не вдалося, та й чи збереглася вона до наших днів, також невідомо.

Крім очевидної втрати фрагмента рукопису, ми припускаємо, що «Спогади» Маргарити Мурашко зазнали щонайменше одного редагування. Серйозним аргументом на користь цього можуть бути записи Миколи Прахова від 12 лютого 1949 р. Власні спогади про останні дні Олександра Мурашка, найімовірніше, були написані ним до 30-х роковин від дня смерті художника – саме тоді М. Прахов подав листа до міської влади Києва з проханням замінити дерев'яну огорожу на могилі Олександра Олександровича на металеву й узагалі взяти її на облік¹⁶. Перекладений українською мовою рукопис М. Прахова його нащадки вперше опублікували 2001 р. у виданні Всеукраїнського товариства колишніх політичних в'язнів і репресованих

«Зона»¹⁷. Микола Адріанович і сам був сучасником тих подій, однак не був їх свідком, тому здебільшого він цитує фрагменти спогадів Маргарити Мурашко, в яких ідеться про загибель митця. Ознайомитися з рукописом Миколи Прахова нам не вдалося через його відсутність (а можливо, і втрату), тому ми працювали тільки з україномовною публікацією 2001 року. За змістом ця стаття цілком відповідає свідченням М. Мурашко, однак, на відміну від Є. Кузьміна, М. Прахов наводить цитати зовсім не ідентичні рукопису з «Духовних скарбів». При порівняльному аналізі текстів одразу впадають в око їх суттєві відмінності. Так, у спогадах М. Прахова є інформація, яка у публікованому тексті Маргарити Мурашко взагалі відсутня. Це, по-перше, подробиці візиту до Мурашків художника Михайла Бойчука напередодні загибелі Олександра Олександровича. М. Прахов цитує нібито спогади Маргарити: «...*Прийшов він [Бойчук] увечері, коли ми з Сашею збиралися пити чай – стіл був накритий, самовар подано. На дзвоник Саша сам відчинив двері. Я запропонувала гостеві випити з нами чаю, але він відмовився, сказав, що поспішає додому, зайшов на кілька хвилин у справах. Обидва пройшли до кабінету, який слугував одночасно й вітальнею, Саша зачинив за собою двері, так що я не могла розібрати, про що там говорили. Спочатку говорив Бойчук, потім відповідав Саша. По голосу було чутно, що обидва про щось сперечалися. Саша дуже заїкався, голос Бойчука часом доходив майже до крику. Невдовзі обидва вийшли. Саша був червоний від хвилювання. Я знову запропонувала гостеві випити чашку чаю, але він відмовився і пішов. Саша пив чай мовчки, видно чимось розстроєний. Я не розпитувала у чому справа, знала, що він сам потім розповість, коли заспокоїться.*

Після чаю Саша зайшов до себе в кабінет і вийшов через хвилину з паперовим згортком, який розгорнув і зблід: у ньому були три нових довгих цвяхи.

«Що це таке?» – запитала, схвильована раптовою блідістю Саші. Та він вже опанував собою і спокійно відповів: «Це знайшов у себе на столі, мабуть, Бойчук забув».

Наступного ранку, після того як Саша поїхав у місто на якесь засідання до «Всевидаву», подзвонили. Прийшов несподівано Бойчук, привітався і попрямував до кабінету, до письмового столу: «Ось тут я забув учора маленький пакуночок. Я купив собі цвяхи, щоб збити підрамник». Взяв пакунок зі столу, попрощався швиденько і пішов»¹⁸.

Інший фрагмент стосується розслідування загадкової загибелі О. Мурашка: «*Молодий, симпатичний – він [слідчий. – Д. Д.] дуже гаряче взявся за справу. Кілька разів запрошував мене до себе, кілька разів я сама приходила в камеру довідатися, як просувається справа.*

Спочатку він сам мені подав надію, говорив, що намацав кінці, а одного разу, коли я прийшла до нього без запрошення, посадив мене в крісло і сказав: «Матроса Полупанова, який застрелив вашого чоловіка, я знайшов і допитав. Він зараз перебуває далеко, на Кримському фронті. Клубок дуже заплутаний і кінці від нього йдуть у такі високі кола, що я не беруся тепер його розплутувати і Вам не раджу продовжувати розшуки. Чоловіка Ви все одно не воскресите, а собі можете наробити великих неприємностей...»¹⁹.

Враховуючи наведені факти, припускаємо щонайменше два варіанти розвитку подій: або ми маємо справу з власними спогадами М. Прахова, які базуються на бесідах з удовою чи її усних розповідях, і які він згодом відтворював з пам'яті, вкладаючи свідчення в уста Маргарити Мурашко задля більшої автентичності; або існував ще один рукопис, який він використав при написанні власного тексту. Обидва варіанти цілком вірогідні. Маргарита Мурашко справді могла в приватних розмовах з Праховим, особливо з огляду на їхню багаторічну дружбу та родинні зв'язки, говорити про Михайла Бойчука та Андрія Полупанова, а в тексті, присвяченому

донеці, інформацію про них не наводити з невідомих нам міркувань. З другого боку, той факт, що у 1961 р. рукопис, який ми публікуємо, не було передано до НХМУ, дає підстави припускати існування ще одного тексту Маргарити Мурашко, який, либонь, ретельно приховували від сторонніх очей. Зрозуміло, що у 1949 р. М. Прахов писав свої нотатки виключно в шухляду, не показуючи їх нікому й не маючи на меті публікувати. А в 1961 р. його донька Олена Прахова-Мазюк, передаючи архів Мурашків до НХМУ, зі зрозумілих причин не наважилася віддати той фрагмент, де Маргарита Мурашко відкрито називає прізвище гаданого вбивці, що помер лише у 1956 р. Дещо міг би прояснити авторський рукопис М. Прахова, проте він, як ми вже зазначали, недоступний.

Іншим важливим нюансом цієї історії є наявність двох аркушів, що надійшли до музею «Духовні скарби України» разом з основним рукописом. Вони написані власноруч Маргаритою Августівною на тому ж папері й тим же чорнилом, зміст збігається з початком другої частини рукопису, однак кінцівка відсутня, тож є підстави вважати, що це і є другий примірник рукопису, що ним користувався Микола Прахов.

Нагадаймо, що М. Прахов є автором книги спогадів про художників «Сторінки минулого», у якій ідеться також про Олександра Мурашка. Він, зокрема, звертається до теми останніх днів художника, тож текст загалом повторює текст статті, проте тут інформації про М. Бойчука та А. Полупанова немає, як і в рукопису, про який нині йдеться. Це ще раз підтверджує важливість згаданих свідчень, написаних не для загалу. Проте походження й достовірність рукопису Миколи Прахова, датованого 1949 р., залишаються під сумнівом.

Питання стосовно вбивства Олександра Мурашка досі не вирішене. Опубліковано вкрай мало спогадів сучасників тих подій. Маргарита Мурашко не наполягає, що це було політичне вбивство, однак зауважує: *«Во всяком случае, это не были просто грабители: они оставили на нем ценную булавку, ботинки и т. д.»*. А от Георгій Лукомський та Микола Прахов глибоко переконані, що О. Мурашка застрелили саме з політичних міркувань, проте підозрюють у цьому кардинально різні політичні сили. М. Прахов і в рукопису 1949 р., і в книзі «Сторінки минулого», пише про прихильність портретиста до радянської влади, звинувачуючи у причетності до загибелі О. Мурашка українських націоналістів (і згадка про М. Бойчука в цьому контексті має відігравати роль непрямого доказу). Натомість Г. Лукомський дотримується іншої думки. Він пише: *«В чека был изрядный сумбур. Произошло много «ошибок» от спешки и неуверенности во власти и вот то, что постигло бедного А. А. Мурашко – несомненно, одна из таких ошибок, в связи с перепутанными списками, или случайно не зачеркнутой рукой Лациса (или Петерса) написанной, может быть, по другому делу фамилией на обрывке бумаги. Впрочем, А[лександр] А[лександрович], повторяю, несомненно был в украинских партиях – члены их подвергались гонению. В это время антибольшевистские войска шли уже от Житомира на Киев»²⁰*.

Не варто, втім, забувати, що Г. Лукомський написав і видав книгу в еміграції, тоді як М. Прахов фіксував свої спогади, живучи та працюючи в СРСР. На нашу думку, ці обставини суттєво вплинули на тексти обох авторів.

У радянській історіографії усталилася версія, що митець загинув від рук бандитів, які мали на меті пограбування²¹. Сьогодні це трактування не витримує жодної критики. І хоч убивство, найімовірніше, вже не буде розкрито остаточно, ми сподіваємося, що новознайдені джерела зможуть пролити на нього децицію світла.

Звернімо також увагу на зовнішні ознаки рукописів. «Спогади» складаються з одинадцяти паперових аркушів розміром 22,5×35 см, пронумерованих чорнилом у правому верхньому

куті. Папір – жовтуватий, тонкий, розграфлений прямими горизонтальними й вертикальними лініями рожевого та синього кольорів. Чорнило – двох кольорів: темно-коричневого і чорного, що свідчить про декілька сеансів. Текст написано рівним почерком із невеликою кількістю незначних помарок. «Биографические сведения...» з архіву НХМУ займають дев'ять аркушів, заповнених тільки з одного боку та склеєних між собою.

Нарешті, перейдімо до біографії автора, без знання якої важко було б зрозуміти сам текст. Одразу зауважимо, що віднайти відомості про Маргариту Мурашко було вкрай важко, тому ми наводимо тільки коротку хроніку її життя.

Маргарита Августівна народилася 14 квітня 1880 р. в родині Августа Федоровича та Катерини Олександрівни Крюгер. Батько за національністю був німцем і походив з держави Ліппе-Детмольд, що існувала на території сучасної Німеччини до 1918 р. У 1872 р. він придбав маєток у селі Збаржівка Таращанського повіту Київської губернії²². Юрист за освітою, А. Крюгер був власником нотаріальних контор у Сквирі (1883–1887) та Житомирі (1888–1890). У 1890 р. він переїхав до Києва, де мав власну справу, а також обіймав посаду нотаріуса при київському окружному суді. Контора А. Крюгера містилася в будинку Якова Бейзера на Хрещатику, 11²³, а його сімейство мешкало неподалік, у будинку № 17, перший поверх якого довгі роки займала аптека Альберта Зейделя. Мати Маргарити, Катерина Олександрівна, по батьківській лінії походила з давнього дворянського роду Новосільцових, а по материнській – з дворянської родини Муромцових. Бабуся, Єлизавета Матвіївна Новосільцова-Муромцова, доводилася по материнській лінії рідною племінницею київському генерал-губернаторові Дмитру Гавриловичу Бібікову, на чю честь було названо Бібіковський бульвар (нині бульвар Тараса Шевченка).

У Крюгерів було п'ятеро дітей, з них четверо дівчат: Катерина, Єлизавета, Анна, Маргарита, і хлопчик – Федір. Маргарита, або Міся, як її називали в сім'ї, була наймолодшою. Вона отримала ґрунтовну освіту – спершу вдома, а згодом у Петербурзі, у Смольному інституті шляхетних дівчат. Володіла декількома мовами, прекрасно орієнтувалася в музиці, театрі, живописі, багато подорожувала та мала бездоганне виховання. Цікавий факт: у 1890-х рр. сестри Маргарити Катерина та Анна відвідували Київську рисувальну школу Миколи Мурашка, де одночасно з ними навчався й Олександр Мурашко, тож дівчата цілком могли знати майбутнього чоловіка своєї молодшої сестри.

У 1902 р. старша донька Крюгерів – Катерина – відкрила приватну жіночу гімназію. Перші кілька років навчальний заклад розміщувався в їхньому будинку на Хрещатику, а згодом зайняв останні поверхи будинку № 44 по вулиці Фундуклеївській (нині Богдана Хмельницького). Катерина Августівна запросила працювати у власну школу своїх сестер: Єлизавета викладала там географію та музику, Анна – малювання, Маргарита – російську мову, сама ж вона – арифметику та Закон Божий. Гімназія діяла до серпня 1920 р., проте кілька останніх років Маргарита у ній не викладала²⁴.

19 квітня 1909 р. 28-річна Маргарита Крюгер та 33-річний Олександр Мурашко побралися. Таїнство вінчання відбулося у Десятинній церкві, для обох шлюб був першим. Свідками виступили п'ятеро осіб, які красномовно відображають коло спілкування молодят та їхніх сімей. Поручниками нареченої були студент Політехнічного інституту Йосиф Іванович Верисоцький та друг родини Крюгерів Михайло Михайлович Воскобойников, на той час приват-доцент київського Університету св. Володимира (через рік після весілля О. Мурашко написав портрет Михайла Михайловича, а в 1913 р., відкривши власну студію, запросив ученого читати курс лекцій «Біологічна основа естетики» (за іншими даними – «Філософія мистецтв»). Представ-

никами нареченого були статський радник Іван Йосифович Верисоцький, інженер-будівельник Володимир Єлисейович Трегубов і двоюрідний брат Олександра Олександровича по батьківській лінії Георгій (Жорж) Федосійович Мурашко. Які саме стосунки пов'язували батька та сина Верисоцьких із Крюгерами та Мурашками, поки з'ясувати не вдалося, однак причетність обох до вінчання доводить, що вони входили до найближчого оточення Олександра та Маргарити. Щодо Володимира Єлисейовича, то він був сином представника київської «Старої Громади» Єлисея Кипріяновича Трегубова і братом Катерини Єлисеївни Трегубової, яка впродовж декількох років викладала історію в гімназії Катерини Крюгер²⁵.

Дядько нареченого та незмінний керівник Київської рисувальної школи Микола Мурашко у день весілля Олександра та Маргарити записав у своєму щоденнику: *«Сват очень почтенный в обществе человек, сотня телеграмм ясно говорила о его хорошей популярности»*²⁶. Це свідчить про те, що родина Крюгерів була шанована та мала бездоганну репутацію у своєму колі.

Одразу по вінчанні молодята відбули у весільну подорож. Вони мандрували Італією, відвідали Венецію, Рим та о. Капрі, де саме в той час мешкала велика родина Прахових. Там Олександр створив яскраві, сонячні полотна, серед яких був і перший портрет дружини.

Повернувшись у липні з-за кордону, Маргарита та Олександр Мурашки оселилися на вулиці Малій Житомирській у будинку № 14, що на той момент належав вітчиму художника Олександру Івановичу Мурашку. Упродовж навчального року Маргарита викладала в гімназії, а влітку супроводжувала чоловіка до сільської місцевості, де він працював на пленері, а вона допомагала, позуючи інколи для його картин. Улітку 1911 та 1912 рр. Мурашки були гостями у маєтку княгині Наталії Григорівни Яшвіль на хуторі Княгиніне поблизу села Сунки (нині – у Черкаській обл.). Саме там було створено полотна «Над старим ставом» (1911), «Неділя» (1911), «У човні» (1912).

У 1913 р. померла Катерина Олександрівна Новосільцова-Крюгер, хранителька домашнього вогнища Крюгерів. Того ж року в сім'ї Мурашків з'явилася дитина – дівчинка Катерина. На жаль, невідомо, хто були її справжні батьки, однак Мурашки в дочерили маля, коли йому було не більше року. Цю подію відображено у «Родинному портреті» (1913) та портреті 8-місячної Катерини (1913) – на обох полотнах зображено крихітну Катерину Олександрівну Мурашко.

Літні місяці 1914 р. подружжя разом з донькою провело на Полтавщині, на хуторі художниці Катерини Євгенівни Іваницької поблизу міста Лубни. Саме того літа Олександр Мурашко продав будинок вітчима й збудував власне житло на вулиці Багговутівській, куди родина переїхала восени 1914 р. на початку Першої світової війни.

У 1915 р. помер батько Маргарити Мурашко – Август Федорович Крюгер. Невдовзі Маргарита полишила викладацьку діяльність і надалі займалася тільки домашнім господарством.

Фатальний постріл уночі з 14 на 15 червня 1919 р. перервав життя Олександра Мурашка, перекреслив сімейну ідилію подружжя та завершив цілу епоху в українському мистецтві.

Після вбивства чоловіка Маргарита Августівна опікувалася його культурним спадком: сприяла виходу першої книги про Олександра Мурашка, надаючи її автору фактологічний та ілюстративний матеріал²⁷, дбала про те, щоб його полотна потрапили до державних і приватних зібрань. Про останнє свідчить щоденник Федора Ернста, мистецтвознавця, музеєзнавця, співробітника та завідувача мистецького (художнього) відділу Всеукраїнського історичного музею (нині НХМУ), в якому він неодноразово згадує про допомогу Маргарити «у справі картин Олександра Мурашка»²⁸. Завдяки їй у музейній колекції опинилися взірцеві полотна митця: «Старий вчитель (портрет М. Мурашка)», «Селянська родина», «Продавщиці квітів»

та інші. У 1925 р. Маргарита Августівна також передала Дніпропетровському художньому музеєві картину «Дівчина» (до речі, улюблену роботу майстра). Опубліковані листи живописця Михайла Васильовича Нестерова свідчать про те, що у 1927 р. М. Мурашко пропонувала твори чоловіка – портрети художника Бориса Михайловича Кустодієва та друга сім'ї Віталія Федоровича Дитятіна – Російському музею, але його керівництво відмовилося від придбання. Сьогодні доля цих робіт і нинішнє місце їх перебування невідомі.

До багатьох київських приватних колекцій (Квятковського, Сакрушина, Собкевича) роботи Мурашка потрапили саме від Маргарити Мурашко. Вона серйозно ставилася до вшанування пам'яті покійного чоловіка, тому на початку 1920-х рр. разом з художником Миколою Бурачком навіть намагалася створити картинну галерею імені О. О. Мурашка, яка мала б розміщуватися в будинку художника на вул. Багговутівській, 25, однак її спроби не увінчалися успіхом. У 1922 р. із уже згадуваним Ф. Ернстом вони влаштували посмертну виставку творів митця та підготували її каталог. Маргарита Августівна створила ґрунтовний список більшості робіт О. Мурашка та перелік багатьох колекцій, де зберігалися його полотна. У цей час вона недовго працювала суфлером культпросвіту навчального телеграфно-телефонного полку Київського військового округу.

Упродовж 1920–1930-х рр. Маргарита Мурашко засвідчувала автентичність створених художником робіт. Саме такого роду підписані нею папери доводять, що принаймні до 1935 р. вона мешкала в Києві й носила прізвище покійного чоловіка. Останній знайдений нами документ підтверджує її перебування в Києві у 1935 р. Відомості про її подальшу долю побутують тільки на рівні легенди, яку в родині Прахових переповідають з покоління в покоління. Маргарита буцімто вдруге вийшла заміж за архітектора (або інженера) та переїхала чи то до Криму, чи то до Москви. У 1936 р. її разом з чоловіком було заарештовано, й відтоді вона зникла назавжди. Місце й точну дату смерті Маргарити встановити не вдалося, однак імовірно це сталося у 1938 р. Так склалася трагічна доля людини, яка залишила нащадкам коротку, але дуже глибоку історію свого життя в опублікованих у цій книзі текстах.

За тією такою сімейною легендою Прахових відтворюємо крихти інформації про названу доньку Маргарити та Олександра Катерину, якій і присвячено цей рукопис. Достеменно відомо, що вона рано вийшла заміж і швидко покинула родинне гніздо, а прізвище свого названого батька змінила на прізвище чоловіка, ставши Катериною Олександрівною Гай. У 1962 р., напередодні масштабної ретроспективної виставки творів О. О. Мурашка у Київському державному музеї українського мистецтва (нинішньому НХМУ), вона приїжджала з Москви, де на той час мешкала, до столиці України і передала музеєві чимало батькових робіт. Здебільшого це невеликі твори – ескізи, замальовки до відомих картин, начерки, етюди, тобто все те, що дивом збереглося в їхній сім'ї. Катерина Гай не підтримувала стосунків зі своєю тіткою Анною Августівною Крюгер-Праховою та її великою родиною й так і не зустрілася з ними під час приїзду. З того далекого 1962 р. про доньку великого майстра нічого не відомо.

Отже, записи Маргарити Мурашко становлять собою важливе джерело, яке дає змогу реконструювати невідомі й доповнити відомі факти життєпису майстра. Зокрема, вони заповнюють білі плями останньої сторінки його біографії, проливаючи світло на обставини трагічної загибелі живописця. У мемуарах Олександр Мурашко постає не тільки як знаний художник чи вправний педагог, а як люблячий чоловік, дбайливий батько й узагалі жива людина з усіма її достоїнствами та недоліками. Спогади занурюють читача в атмосферу Києва кінця 1910-х років, передають дух тієї доби, демонструють побут, звичаї, традиції та захоплення київської інтелігенції.

- ¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 251. (Архів видавничого товариства «Друкар»). – Спр. 6.
- ² Антонович Д. Олександр Мурашко (1875–1919). – Прага, 1925. – 14 с.
- ³ Михайлів Ю. Майстер фарби й кольориту // Життя й революція. – 1929. – № 10. – С. 138–154.
- ⁴ Кузьмін Є. Олександр Мурашко (спогади) // Червоний шлях. – 1928. – № 11. – С. 240–253; № 12. – С. 200–209.
- ⁵ Прахов Н. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. Под общ. ред. В. Лобановой – К., 1958. – 308 с.; Прахов М. А. Останні дні О. О. Мурашка // Зона. – 2001. – № 15. – С. 83–93.
- ⁶ Лист зберігається в родині Прахових (Київ).
- ⁷ Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ). – Ф. 12. (Фонд Олександра Мурашка). – Од. зб. 14. – Арк. 3зв.
- ⁸ ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. – 103. – Арк. 1зв.
- ⁹ Там само. – Од. зб. 100.
- ¹⁰ Там само. – Ф. 3. (Фонд Євгена Кузьміна). – Од. зб. 24. – Арк. 25.
- ¹¹ Там само. – Арк. 45.
- ¹² *Приемной дочерью.*
- ¹³ *Эта картина недавно приобретена Киевским истор[ическим] музеем им[ени] Шевченко.*
- ¹⁴ *На Багоутовской ул. № 25.*
- ¹⁵ ДАФ НХМУ. – Ф. 3. – Од. зб. 24. – Арк. 50–51.
- ¹⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 581. (Спілка художників України). – Оп. 1. – Од. зб. 121. – Арк. 12.
- ¹⁷ Прахов М. А. Останні дні О. О. Мурашка. – С. 83–93.
- ¹⁸ Там само. – С. 87–88.
- ¹⁹ Там само. – С. 90–91.
- ²⁰ Лукомский Г. Венок на могилу пяти деятелей искусства. Памяти Е. И. Нарбута, В. Л. Модзалевского, А. А. Мурашко, К. В. Шероцкого и П. Я. Дорошенко. – Берлин, 1922. – С. 20.
- ²¹ Головченко І. Слідами давніх подій // Україна. – 1969. – № 29. – С. 18–19.
- ²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 486. (Київська палата цивільного суду). – Оп. 5. – Спр. 603. – Арк. 4зв., 5.
- ²³ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 35. (Нотаріус А. Ф. Крюгер). – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1.
- ²⁴ ДАК. – Ф. 169. (Приватна жіноча гімназія Є. А. Крюгер). – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 82–83.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф. 127. (Київська духовна консисторія). – Оп. 1080. – Спр. 237. – Арк. 64зв., 65.
- ²⁶ ДАФ НХМУ. – Ф. 17. (Фонд Миколи Мурашка). – Од. зб. 3. – Арк. 242.
- ²⁷ Антонович Д. Вказ. праця. – С. 4.
- ²⁸ Нестуля О. О. Федір Людвігович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. – Полтава, 2008. – С. 140, 165, 185, 190.

В статье проанализированы неопубликованные записи Маргариты Мурашко, вдовы украинского художника Александра Мурашко. Личность художника рассматривается через призму воспоминаний, которые являются важным источником комплексного исследования его жизни и творчества. Также проводится текстологический анализ других мемуаров, касающихся темы.

Ключевые слова: Александр Мурашко, Маргарита Мурашко, воспоминания, мемуары, художник, источник.

Unpublished records of Margarita Murashko, the widow of Ukrainian artist Oleksandr Murashko, are analyzed in the article. The personality of the artist is seen through the prism of memories, which are an important source of comprehensive study of his life and work. Textual analysis of other memoirs relating to the theme were also carried out.

Keywords: Oleksandr Murashko, Margarita Murashko, memories, artist, source.